Att läsa och skriva

– forskning och beprövad erfarenhet

Beställningsadress: Liber Distribution, 162 89 Stockholm

Telefon: 08-690 95 76

Fax: 08-690 95 50

E-postadress: skolutveckling@liber.se <mailto:skolutveckling@liber.se>

www.skolutveckling.se <http://www.skolutveckling.se>

Löpnummer: 2007:4

ISBN: 978-91-85589-36-4

ISSN: 1651-9787

Beställningsnummer: U07:180

Omslag: © Skoklosters slott, foto Samuel Uhrdin.
Bibliotekarien inv. nr 11616. T.11095

Foto: Banana Stock s. 24, Susanna Blåvarg/Johnér s. 87, Dan Lepp/Johnér s. 100.

Grafisk form: BIGG, Stockholm

Tryckeri: 08 Tryck AB

Förord 5

Kapitel 1
Språk och kommunikation 7

En vidgad syn på text och språk 7
Meningsskapandets multimodala och dialogiska aspekter 8
Språklig kreativitet och språklig medvetenhet 10
Nya språklandskap 11
Meningsskapandets socialisation 11
Olika sätt att utveckla sitt språk och skapa mening 12
Att skapa mening genom sitt förstaspråk/modersmål 13
Att skapa mening genom bildspråket 14
Att skapa mening genom dansens och rörelsens språk 16
Att skapa mening genom musikens språk 18
Att skapa mening i nya språklandskap 20
Referenser 22

Kapitel 2
Läsande, skrivande och samtalande 25

Skrift och skriftspråk 25
Att lära sig läsa och skriva 27
Gemensamt läsande och skrivande 29
Eget läsande och skrivande 30
Att lära sig hantera skriften 32
Att vidareutveckla sitt läsande och skrivande 35
Läsa för att samtala och skriva 35
Skriva för att samtala och läsa 36
Faktorer av betydelse för läs- och skrivutveckling 38
Alla ämnens ansvar för språkutvecklingen 40
Referenser 42

Kapitel 3
Modersmål och svenska som andraspråk 45

Att utveckla flera språk 45
Barns tillägnande av majoritetsspråk respektive minoritetsspråk 47
Svenska som andraspråk 50
Modersmål 53
Modersmålsundervisning som stöd för utveckling av modersmålet 54
Modersmålsundervisning som stöd för inlärning av svenska som andraspråk 54
Modersmålsundervisning som stöd för utveckling av etnisk identitet 57
Modersmålsundervisning som stöd för socialisation i familjen 57
Modersmålsundervisning som stöd för kunskapsinhämtande 58
Tvåspråkighet och kunskapsinhämtande 58
Läsning och skrivning hos tvåspråkiga elever 65
Referenser 70

Kapitel 4
Läs- och skrivsvårigheter 73

Läs- och skrivsvårigheter – mer än ett skolproblem 73
En uppåtgående spiral – och en nedåtgående 74
Avkodning, förståelse och motivation 76
Faktorer som har samband med läs- och skrivproblem 78
Bestämningsfaktorer och indikatorer på läs- och skrivutveckling 79
Att läsa och skriva text 81
Att skriva ord 81
Att läsa ord 82

Olika typer av svårigheter med läsning och skrivning 83
Vad är dyslexi? 83
Barn som får läs- och skrivproblem trots övning i fonologisk medvetenhet 85
Intelligens och dyslexi 87
Sen ”läsmognad” eller läshandikapp? 87
Diagnosepidemin 88
Läs- och skrivproblem i ett långsiktigt perspektiv 89
Relationen mellan läs- och skrivsvårigheter/dyslexi, sociala problem och koncentrationsstörningar 89
På väg mot en pedagogisk diagnostik av läs- och skrivsvårigheter 90
Timglaset 90
(För-)förståelse, läsmål 92
Lästrappan 92
Lästriangeln 94
Ökar eller minskar läs- och skrivproblemen i Sverige? 95
Referenser 98

Kapitel 5
Pedagogiska konsekvenser 101

Att se till varje barn 101
Förtroendefulla relationer 101
Att utveckla språk och tänkande 102
Att lära med alla sinnen 103
Att lära i ett meningsfullt och funktionellt sammanhang 103
Metoder och inlärningsstrategier 104
Att stimulera intresset för att läsa och skriva 104
Att skapa rum för språket 105
Datoranvändning 106
Att följa och bedöma språkutvecklingen 107
Om att tidigt upptäcka svårigheter 107
Att följa språkutvecklingen 108
När och hur ska man observera? 109
Diagnostisering av elever i en flerspråkig miljö 110
Flera språk – flera möjligheter 111
Individuella utvecklingsplaner och åtgärdsprogram 113
Vilka åtgärder är effektiva? 114
Lärarnas betydelse 115
Hur mycket betyder klassens storlek? 117
Hemmiljöns betydelse 118
Alla barn ska lyckas! 118
Referenser 120

Förord

Översikten *Att läsa och skriva – forskning och beprövad erfarenhet* handlar om läsande och skrivande, liksom om språk, språkutveckling och kommunikation i vidare bemärkelse. Den var i första hand avsedd att vara en kunskapsbas för de utvecklingsdialoger som staten för med kommuner och skolor och utarbetades av en expertgrupp kring läs- och skrivfrågor som Skolverket tillsatte 2001. Sedan Myndigheten för skolutveckling gjort översikten tillgänglig på nätet har *Att läsa och skriva – forskning och beprövad erfarenhet* blivit flitigt använd inte minst av lärare, lärarstudenter och befattningshavare inom skolan. För att ytterligare nå fler professionella och även ansvariga politiker har myndigheten beslutat att ge ut *Att läsa och skriva – forskning och beprövad erfarenhet* i bokform.

Inför utgivningen har texten reviderats och litteraturreferenser uppdaterats. I de fall artiklarnas innehåll varit överlappande har mindre justeringar gjorts. Författarna har givit synpunkter på ändringsförslagen och accepterat slutversionen.

Huvudförfattare är Caroline Liberg kapitel 1 och 2, Kenneth Hyltenstam kapitel 3, Mats Myrberg kapitel 4 och Clas-Uno Frykholm kapitel 5. I det inledande kapitlet *Språk och kommunikation* (kap. 1) har Madeleine Hjort, Gert Z Nordström, Magnus Persson och Ulla Wiklund medverkat. Redaktörer för arbetet har Annette Ewald och Birgitta Garme varit.

Kjell Hedwall
Avdelningschef

Mona Lansfjord
Undervisningsråd

Clas-Uno Frykholm är filosofie doktor i pedagogik, med inriktning mot utvärderingsforskning. Han har tidigare arbetat både som speciallärare och lektor i specialundervisningens metodik. Under åren 2001-2003 var han ordförande i Skolverkets expertgrupp för läs- och skrivfrågor. För närvarande arbetar han som avdelningschef på Högskoleverket.

Kenneth Hyltenstam är professor i tvåspråkighetsforskning vid Stockholms universitet. Hans främsta forskningsinsatser har gjorts inom området andraspråksinlärning, men han har också publicerat arbeten om minoritetsspråkens situation i Sverige (samiska, meänkieli [tornedalsfinska], romani) och Norge (kvänska), samt om svenskan i relation till global engelska. Han har även studerat den patologiska inverkan på modersmål och andraspråk hos Alzheimersdementa. Han har bidragit till utvecklingen av språkundervisning för invandrare och minoriteter i Sverige, både i fråga om svenska som andraspråk och modersmål.

Mats Myrberg är professor i specialpedagogik och lärarutbildare vid Lärarhögskolan i Stockholm sedan år 2000. Hans forskning har i huvudsak inriktats mot läsning, läs- och skrivsvårigheter och läs- och skrivinlärning. Inom detta område arbetar han för närvarande med såväl pedagogiska fältexpertiment för barn med inlärningssvårigheter som med forskning om vuxnas läsning och skrivning som samhällspraktik. Mats Myrberg är också vice ordförande i Svenska Dyslexistiftelsen och i Stiftelsen Centrum för lättläst.

Caroline Liberg är professor i utbildningsvetenskap med inriktning mot läs- och lärprocesser vid Uppsala universitet. Hon har under många år undervisat och forskat om barns och ungdomars tal- och skriftspråkliga utveckling. Hon har medverkat i kompetensutveckling för lärare och i utarbetandet av läromedel för lärarutbildningar. Under de senaste åren har hon lett forskningsprojekt om elevers läsande och skrivande i olika skolämnen i grundskola och gymnasium.

1. Språk och kommunikation

Caroline Liberg

I detta inledande kapitel presenteras några övergripande teoretiska utgångspunkter utifrån vilka de resonemang om läs- och skrivutveckling som förs i kommande avsnitt ska förstås. Det vida språk- och textbegrepp som ungdomsskolans läro- och kursplaner utgår från, bär upp dessa resonemang. Människans olika sätt att uttrycka sig, hennes varierade sätt att kommunicera med andra för att förstå sig själv och världen utgör kapitlets fokus.

Det pappersburna skriftspråket är ett av de uttrycksmedel, som står till vårt förfogande idag, men långtifrån det enda. Många andra tekniska medier ingår i det samtida språkliga landskapet. Det är därför viktigt att skolan skapar möjligheter för barn och unga att bearbeta, reflektera och utveckla sina kommunikativa kompetenser inom ett brett spektrum av läs- och skrivpraktiker och i olika medier och genrer.

En vidgad syn på text och språk

Vi lever i ett samhälle som hela tiden förändras. Under vissa historiska perioder har sådana förändringar skett långsamt, under andra har de gått mycket fort. Den period som vi nu befinner oss i har inneburit kraftiga och snabba förändringar. Inte minst har tillkomsten av ny informations- och kommunikationsteknologi på flera sätt omformat våra liv och påverkat vårt sätt att leva och kommunicera.[1] I ett historiskt perspektiv har vi haft ett antal sådana revolutionerande händelser som starkt förändrat våra kommunikationsmönster. Till några av de viktigaste kan räknas uppfinnandet av skrivkonsten, boktryckarkonsten, telefonin, radion, televisionen, persondatorerna och Internet.

Aktuell forskning inom fältet skriftkultur understryker hur förändringarna i kommunikationsmönster – tillsammans med andra samhälleliga förändringar –

1 Fortsättningsvis kommer begreppet 'informations- och kommunikationsteknologi' att förkortas IKT.

driver fram behovet av *en dynamisk teori för språk och kommunikation*.[2] Vi behöver en teori som tar hänsyn till de ständigt föränderliga krav som dagens och framtidens samhälle ställer på oss som medborgare. Krav som innebär att vi måste betrakta oss själva som flexibla och nytänkande språkskapare, inte bara som språkanvändare av ett i förväg fastlagt och korrekt språk.

Vi kommunicerar med andra människor för att skapa mening i tillvaron, det vill säga för att göra oss förstådda och för att förstå andra och världen omkring oss. Genom det kommunikativa meningsskapandet är vi såväl bärare och medskapare som förändrare av de sammanhang vi lever i.

Meningsskapande kommunikation kan ske på olika sätt, exempelvis genom samtal, litteratur, film, bild, musik, drama, dans och rörelse. Inom forskningen talar man om att meningsskapandet alltid är *medierat*, vilket betyder att det alltid sker via olika språkliga uttrycksformer eller kanaler. I olika situationer förhåller vi oss på olika sätt och använder olika sinnen och olika redskap för att kommunicera - vi talar, lyssnar, läser, skriver, ser, luktar, smakar, gör och gestaltar. När man talar om meningsskapande på detta vida sätt och i begreppet språk inbegriper såväl verbala som ickeverbala språk, till exempel talspråk, skriftspråk, bildspråk, musikens språk, dansens och rörelsens språk osv., använder vi *ett vidgat språkbegrepp*.[3] På motsvarande sätt får vi *ett vidgat textbegrepp* när begreppet text får innefatta budskap som överförs på annat sätt än genom det skrivna ordet.

Genom texter och språk kan vi förstå vår omvärld och uttrycka våra tankar och känslor, men våra möjligheter att skapa mening ser olika ut beroende på vilka sociala sammanhang vi ingår i. Barn som växer upp i språkligt rika miljöer har större möjligheter att förstå och påverka sin egen situation, närmiljön och samhällsutvecklingen. Det är därför synnerligen angeläget att förskolan och skolan på alla tänkbara sätt stimulerar och stödjer alla barns språkliga utveckling. Därmed utvecklas också deras tänkande och deras kunskap om sig själva och världen.

Meningsskapandets sociala, multimodala, kontextuella och dialogiska aspekter

Det är i mötet med andra människor vi skapar mening, vilket betyder att allt meningsskapande måste förstås som en *social process* som äger rum i ett socialt rum. Meningsskapande i varje enskild situation bygger också vidare på sådant man varit med om tidigare och i andra situationer. Det styrs då inte enbart av innehållet som man kanske kan tro. Vi påverkas också, medvetet eller omedvetet, av en

2 Kress, 1997:xvi ff., kap. 1.
3 Se t.ex. Ongstad, 1999b.

mängd andra faktorer. När jag läser något är det kanske skrivet på ett visst sätt, i en stil som ger ett bildmässigt helhetsintryck, på en sorts papper som ger vissa associationer, med skriftspråkliga formuleringar som säger något utöver själva sakinnehållet o.s.v. På samma sätt är det när jag talar med någon. Då är det inte bara utifrån det sagda som jag skapar mening. Meningsskapandet påverkas också av gester, mimik, kroppsrörelser, klädsel, lukter, känslostämningar etc. En mängd sinnesintryck står i interaktion med varandra och påverkar vår upplevelse. Man brukar säga att vi är *multimodala* i vårt meningsskapande.

Olika uttrycksformer står också i interaktion med och bygger på varandra: det jag sjunger, kan jag röra mig till; det jag sjunger och rör mig till, har någon skrivit och det kan jag läsa; det jag sjunger och rör mig till och läser, kan jag samtala om; det jag samtalar om kan jag läsa om; det jag samtalar och läser om kan jag uttrycka i bild osv., osv. Varje gestaltning, varje yttrande, bygger på och stödjer på så sätt en annan gestaltning, ett annat yttrande. Det ena yttrandet länkar i det andra. Olika meningsskapande sammanhang bygger på samma sätt på varandra. Gestaltningar, yttranden, och meningsskapande sammanhang står i ett *dialogiskt förhållande* till varandra.

I läroplanen för grundskolan finner man det vidgade språkbegreppet och det vidgade textbegreppet beskrivet på följande sätt:

> Eleverna ska få uppleva olika uttryck för kunskaper. De ska få pröva och utveckla olika uttrycksformer och uppleva känslor och stämningar. Drama, rytmik, dans, musicerande och skapande i bild, text och form ska vara inslag i skolans verksamhet.[4]

En central utgångspunkt i såväl förskolans som grundskolans läroplaner är att vi lär oss med alla sinnen. Vi är multimodala och dialogiska i lärandet. Därför är det viktigt att i undervisningen skapa en rik och varierad lärmiljö som ger möjlighet att skapa kunskap på många olika sätt.

Det är viktigt också av den anledningen att olika individer kan föredra olika sätt att närma sig och ta till sig det som görs till eget kunnande. Ytterligare en anledning till att ha en rik lärmiljö är att vi utvecklar olika former av tänkande och kunskap beroende på hur vi får uttrycka oss. I vårt samhälle är det viktigt att kunna diskutera saker på olika sätt och från olika utgångspunkter. En rik lärmiljö stödjer utvecklandet av sådana förmågor.

4 Lpo 94, s. 8.

Språklig kreativitet och språklig medvetenhet

Fantasi och kreativitet är framträdande drag i meningsskapandet. Genom sina många kombinationsmöjligheter ger språket oss tillfälle att vara kreativa och skapa helt nya sätt att uttrycka oss på. Redan det lilla barnet kan visa prov på språkligt omskapande och nyskapande. I en fas av språkutvecklingen följer de ofta språkets huvudregler, även när man inte ska göra så. De kan till exempel böja oregelbundna verb på ett regelbundet sätt: ”satt” blir ”sittade” och ”skar” blir ”skärde”. Det senare verkar dock idag också vara på starkt intåg i talspråket även bland vuxna. På så sätt förändras språket över tiden. Barn och ungdomar brukar stå för en del av den nydaning som sker i de olika språken. För att återvända till ett exempel inom det verbala språket så är det få som idag böjer verbet ’simma’ med formerna ”sam” och ”summit”. För ett par generationer sedan var det helt naturligt, och äldre kunde förfära sig över ungas sätt att urholka och förfula språket med former som ’simmade’ och ’simmat’. Språk kan också utvecklas olika inom olika geografiska områden. I olika bergslagsmål kan man exempelvis höra ”klapp” och ”kluppit” i stället för ”klippte” och ”klippt”.

Att vara kreativ i språket rör inte bara olika böjningsmönster. Det kan också innebära att skapa helt nya ord och nya formuleringar. Några exempel från barnaåren är: ’talefon’ för ’telefon’, ’temperatura’ för att ta temperaturen, och ’att inte vara lamppigg’ för att inte vilja att lampan tänds på morgonen.[5] Ett annat exempel på språklig kreativitet utgör ungdomars och vuxnas verbala skändningslekar.[6] De går ut på att skända sin motpart i en språklig dräkt som inte bara innebär att man säger något elakt om den personen, utan också att man gör det på ett kreativt och nyskapande sätt. Den formen av språklig kreativitet ligger nära rappen.[7] Att leka med det talade språkets betoningar och rytm kan också ge nya betydelser åt kända ord och begrepp.[8] Sånger och visor vars melodirytm tätt följer det talade språkets naturliga rytm är exempelvis till god hjälp vid språkinlärning för människor i alla åldrar. Genom att leka i språken på olika sätt ges underlag för att sätta språkliga former i fokus och reflektera över dem. Det brukar kallas att man blir *språkligt medveten*.[9]

5 Söderbergh, Söderbergh, 1979, s. 94.
6 Se t.ex. Dundes m.fl. 1986; Labov, 1972, s.297.
7 Exempelvis har den svenske rapparen Petter i olika sammanhang beskrivit hur språket i skönlitteraturen har gett honom inspiration och idéer till nya ord, meningar och metaforer för att utveckla de texter han skapar.
8 Artisten Robert Broberg har i sitt konstnärskap visat otaliga prov på detta.
9 Se vidare kapitlen 2 och 4 om läs- och skrivinlärning respektive läs- och skrivsvårigheter.

Att vara meningsskapande i ett nytt språk kan ofta vara svårt eftersom man då inte kan så många ord i det språket och inte heller känner till alla regler för hur man brukar kombinera ord och meningar. Man kan sakna formuleringar för det man vill uttrycka, vilket ofta upplevs som mycket frustrerande. Man kan också ha problem att nyansera och precisera det man vill säga. En väg ut ur dilemmat är att försöka hitta andra sätt att uttrycka sig på, exempelvis genom att skapa nya ord eller uttryck som ingen har hört tidigare, men som i sitt sammanhang ändå kan bli begripliga.[10]

Nya språklandskap

I de vidgade text- och språkbegreppen måste vi nu också inkludera nya medier – TV, video, datorer etc. – och olika yttringar av populärkultur. För skolans del har detta inte alltid varit självklart. Nya medier och populärkultur har tvärtom utgjort något som av olika skäl har motarbetats.[11] Att på allvar föra in nya medier och populärkultur i diskussionerna om elevers skriftspråklighet ställer stora krav på skolan vad gäller kunskaper och förändrade attityder. I skolvärlden finns djupt cementerade föreställningar som måste luckras upp. Till dessa hör att nya medier och populärkultur utgör ett hot mot traditionellt skrivande och läsande. I skolans värld har de nya medierna ofta analyserats kritiskt i syfte att avslöja manipulativa, förvrängande och ideologiska funktioner. Det kan ibland vara befogat, men såväl dessa som populärkulturerna erbjuder rika möjligheter till aktivt, kreativt och differentierat meningsskapande och måste också betraktas som resurser som kan och bör ges utrymme i undervisningen. Inte minst eftersom de utgör en integrerad och allt viktigare del av alla barns och ungdomars livsvärldar i senmoderna samhällen.

Meningsskapandets socialisation

I en ny avhandling från Uppsala universitet 2007, Sju barn lär sig läsa och skriva, har Carina Fast följt och studerat barnens språktillägnande även utanför skolan och funnit vilka möjligheter till aktivt, kreativt och differentierat meningsskapande de nya medierna och populärkulturen kan erbjuda. I språken kan vi skapa mening på en mängd olika sätt och därigenom skapa våra referensramar, våra identiteter och våra kulturer.[12] Vi lär oss att leva i och hantera en värld av handlingar, föreställningar och förhållningssätt. Den världen existerar till stora delar i

10 Se t.ex. Tornberg, 1997:43 f., för exempel på olika verbalspråkiga strategier.
11 Andersson, Persson & Thavenius, 2000; Thavenius, 1995.
12 Kress, 1997:xvii.